

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հայաստանյայց Առաքելական ս. Եկեղեցին իր Մայր Աթոռով, հիմնադրության օրից եղավ ոչ միայն հայ ժողովրդի հոգևոր դաստիարակը, այլև պատմական դժխեմ ճակատագրի լերումով դարձավ նաև հայ գրավոր մշակույթի ստեղծողն ու պահպանողը: Պատահական չէր, որ հինգերորդ դարի լուսաբացին Հայ Եկեղեցին երկնեց հայ գրի երկու երախտավորներին՝ ս. Սահակ հայրապետին և ս. Մեսրոպ մեծ վարդապետին, որոնք նախախընամության կամքով եղան ազգային գրականության և ազգային դպրոցի հիմնադիրները մեր աշխարհում: Նրանց անմահ գյուտի շնորհիվ ազգայնացավ մեր Եկեղեցին, որով վերջնականապես ու մեկընդմիջտ նախագրծվեց Հայոց Առաքելական ս. Եկեղեցու ընթանալիք ճանապարհը: Հայոց Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը, որպես գլուխը համայն հայ եկեղեցիների, եռամեծ իր վարդապետների միջոցով ոչ միայն ստեղծել ու պահպանել է անցյալի հայեցի մեր ողջ մշակույթը, այլև առաջին օրից իր վավակներին ներշնչել է նաև պաշտամունք, հատկապես մայրենի լեզվի, գրի և գրքի նկատմամբ: Մեսրոպատառ գրի և գրքի նկատմամբ պաշտամունքը միջտ էլ եղել ու մնացել է համովմունք հայ վանականության և ժողովրդի համար: Աշխարհի և մեր ժողովրդի համար բացվեց ԺԵ դարի վարագույրը: Իտալական վերածննդի շրջանում եղան բազմաթիվ գյուտեր ու աշխարհագրական հայտնագործություններ, այդ թվում նաև տպագրության գյուտը, որը տեղի ունեցավ 1440 թվականին Գերմանիայի Մայնց քաղաքում ապրող Յոհան Գուտենբերգի ձեռամբ: Շնորհիվ Եվրոպայի տարբեր երկրներում

հաստատված հայ համայնքների, ինչպես նաև այդ երկրների թեմերն այցելող հայրապետական նվիրակների, Մայր Աթոռը մըշտապես շփման մեջ էր Եվրոպայի հետ: Հայոց հայրապետները, մեծապես գնահատելով տպագիր գրքի դրական դերը իր ակնհայտ արժանիքներով, սրտի ցավով հաստատում էին, որ Մայր Հայրենիքում այդ շրջանում տպագրական գործով պթաղվելը անհնարին գործ է: Հենց այս տխուր պարագան հաշվի առնելով՝ ս. Էջմիածինը օրինեց և ողջունեց ԺՁ դարի լուսաբացին, 1512 թվականին, Հայ Եկեղեցու սպասավորներից Հակոբ Մեղապարտի ձեռամբ հեռավոր Վենետիկում տըղաված մեսրոպատառ առաջին գրքերը, որոնք պիտի լուսավորեին խավարի մեջ խարխափող մեր երկիրը: Հայ Եկեղեցու պայծառ այս սպասավորի՝ Հակոբ Մեղապարտի կողմից հրատարակած գրքերի շարքը դասավորվում է հետևյալ կերպ.

- 1.—Ուրբաթագիրք
- 2.—Պատարագամատույց
- 3.—Աղթարք
- 4.—Պարզատումար
- 5.—Տաղարան

Դժվար է գերազնահատել հայ գրքատպության գործի բացառիկ նշանակությունը մեր մշակույթի հետագա բուռն զարգացման համար: Սխալված չեմ լինի, եթե ինչ-որ չափով այն համեմատեմ ս. Մեսրոպի անմահ գործի հետ: Ե դարի առաջին քառորդում, երբ մենք դժբախտությունն ունեցանք կորցնելու քաղաքական իշխանությունը, մեր հայրենիքը բաժանվեց հույների ու պարսիկների միջև: Ս. Մեսրոպի հանձարով ստեղծված հայերեն

տառերը ծանրագույն այդ օրերին ազգայնացրին մեր ս. Եկեղեցին՝ նոր շունչ ու կենսունակություն տալով նրան: Բացի այդ, ճակատագրական այդ դարում, բաժանված Հայաստանի տարածքով մեկ բացվեցին բազմաթիվ ազգային դպրոցներ, որոնք մեր սուրբ Եկեղեցու հետ միասին կոչված էին պահելու և ամրապնդելու քաղաքական ու կրոնական տարբեր հայացքներ ու ձգտումներ ունեցող պետությունների գերիջխանության տակ զբոսնելու հայ ժողովրդի միասնությունը: Ժիշտ նույն քաղաքական դժբախտ վիճակի մեջ էր գտնվում մեր ժողովուրդը ԺՁ դարում: Երկբարան պատերազմներից հետո Հայաստանը ամայացել ու բաժանվել էր մահմեդական էրկու պետությունների՝ շահական Պարսկաստանի և օսմանյան Թուրքիայի միջև: Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի և նրա սրբապան գահակալների ուսերին ծանրանում էր ազգի, Եկեղեցու և հայ դպրոցի ազգային ոգու, միասնության պահպանման ծանր հոգսը: Նվիրական այդ գործերը հաջողությամբ իրականացնելու համար հարկավոր էր վարկ տալ գրքատպության գործին, ավելի շատ մետրոպոլիտան գրքեր ունենալ: Դժբախտաբար Հակոբ Մեղապարտի տպարանը չէր կարող բավարարել հսկայական այն պահանջը, որ պահանջվում էր հայրենիքում, մանավանդ որ այդ տպարանը գոյատևեց ընդամենը մեկ-երկու տարի, որից հետո հայկական տպագրությունը կենդանի դադար ունեցավ:

Երկրորդ հայ տպագրիչը Աբգար Դպիր Թոխատեցին էր, որը իր մասին գրել է «Կղերական եմ և դպիր»¹: 1562 թվականին Աբգար Դպիրը Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի (կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսին 1547 թվականից) հանձնարարականով երեք հոգուց բաղկացած պատգամավորության գլուխ անցած՝ մեկնում է Եվրոպա Հայաստանի ապստամբության գործով: Դժբախտաբար այդ ուղղությամբ Աբգար Դպիրը որևէ դրական արդյունքի չի հասնում: Հասնելով Վենետիկ՝ նա մոտավորապես մեկ տարի մնում է այնտեղ և ամենայն հավանականությամբ ուսումնասիրում տպագրության գործը: ԺՁ դարի 60-ական թվականներին Վենետիկում գործում էին մոտավորապես 200—250 տպարաններ: Աբգար Դպիրը Վենետիկում մեծ ջրկանքների ու համառ աշխատանքի ջնդիրով ձեռք է բերում տպագրական մեքենաներ ու հայերեն տառեր և կաթոլիկ Եկեղեցու ծայրահեղ խիստ հսկողության տակ, հավատաքնության ու գրաքնն-

ության ներկայացուցիչների աչքի առջև 1565—1566 թթ. հրատարակում է մի տոմարացույց, որը գիտությանը ավելի հայտնի է «Նառնափնթոր տոմար» վերնագրով և մի «Սաղմոսարան»: Այդ ժամանակ կաթոլիկ Եկեղեցու կողմից հալածվում էին ոչ կաթոլիկ բոլոր հրատարակիչները, որոնք պարտավոր էին դրականապես պատասխանել հռոմեական Եկեղեցու հավատաքնության բոլոր հարցերին: Հեռու մնալու համար հավատաքննչական մարմինների սադրանքներից ու հետապնդումից՝ Աբգար Դպիրը տպագրական մեքենաները հետը առած տեղափոխվում է Կ. Պոլիս: Որպես հրատարակիչ, Աբգար Դպիրը առաջինն էր, որ պզգահ հայատառ տպարանը հայկական միջավայր փոխադրելու անհրաժեշտությունը: Ստանալով Լուստանդնուպոլսի հայոց Հակոբ պատրիարքի արտոնությունը՝ նա իր տպարանը հաստատում է ս. Նիկողիանոս Եկեղեցուն կից ջենքերից մեկում: Այսպիսով՝ Աբգար Դպիր միջոցով կատարվեց ևս խոշոր մի քայլ հայատառ տպարանը հայրենիքին էլ ավելի մոտեցնելու գործում: Հնարամիտ, ազնիվ, ազգային մշակույթի նկատմամբ նախանձախնդիր այս մշակը, դժվարին այդ տարիներին, Կ. Պոլսում տպագրում է յոթ-ութ անուն գիրք: Ահա այդ հրատարակությունների ցանկը.

1.—Փոքր քերականություն, 1567—68 թթ.

2.—Տոնացույց, 1568 թ.

3.—Պարզատոմար, 1568 թ.

4.—Աղոթամատույց (Ժամագրքի և Պատարագամատույցի հետ), 1568 թ.

5.—Տաղարան, 1568 թ.

6.—Մաշտոց, հավանական է 1568 թ.²

Փաստորեն Աբգար Դպիր Թոխատեցու տպագրական գործունեությունը լայնորեն կապվում է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի հետ:

ԺԷ դարի հայկական տպագրության պատմության մեջ անվիճելիորեն իր պատվավոր տեղն ունի եռանդաշատ Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսը (1629—1632 թթ.): Լինելով ժամանակի ամենապարզացած եկեղեցականներից մեկը՝ նա հնարավոր բոլոր միջոցներն օգտագործեց ոչ միայն հայ մանուկների համար ամենուրեք դպրոցներ բացելով, այլև գերլարված ջանքեր թափելով լուսավորական աշխատանքը հայ գրքատպության գործին կապելու համար: «Յամենայն տեղիս դասատուն եմ դպրոցս կարգեաց եմ լուսաորեաց պապս Հայոց: Յարածամ ցանկայր տպագրութիւնս, քի առատութենէ գրոց ամենեքեան դիւրաւ վարժէին, սակայն չեղել ձեռ-

¹ Այս մասին տես Հանդես ամսօրեայ, 1912, էջ 387 և Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմ., Եր., 1977, էջ 185:

² Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմ., Եր., 1977, էջ 221:

նահասս պի փոխեցաւ աստի յանանց կեանս»³։ Հայոց Հայրապետին հայրենասիրական ու լուսավորական իր ծրագրերի իրականացման ճանապարհին գործակից պիտի լինէր ս. Էջմիածնի միաբանությունը, որը Մովսէս Կաթողիկոսի, մանավանդ նրան հաջորդող Փիլիպպոս Աղբակեցի Կաթողիկոսի ժամանակ (1633—1655 թթ.) քանակապես և որակապես շատ բարձր էր։ 1634 թվականին գրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք, որ ս. Էջմիածնում այդ շրջանում կար «հարիւր սպասատու գրոց» վարժաւերս եւ հանձարատենչս ի կիրթս հրահանգից դաստիարակեալք եւ տեառն վիճակեալք»⁴։ Հայոց հայրապետի վերահաս մահը և մեր երկրի քաղաքական դաժան պայմանները խանգարեցին հայոց Կաթողիկոսին՝ իրականացնելու Մայր Աթոռում տպարան ունենալու ծրագիրը։ Բարեբախտաբար Մովսէս Կաթողիկոսը միջոցներ գտավ օտար ավերում տպվող հայատառ գրքերը առատապես հայրենիք բերելու՝ դրանով իսկ մեծապես օգնելով Մայր Աթոռի «գրոց սպասավորներին» խորանալու կրօնական, դավանաբանական և փիլիսոփայական գրականության մեջ։ Մովսէս Կաթողիկոսի անկատար մնացած երապը 1638 թվականին իրականացրեց իր շնչով ու հոգով դաստիարակված Մայր Աթոռի մեկ ուրիշ միաբան՝ Խաչատուր վրդ. Կեսարացին։ Եռամեծ այս վարդապետը 1620 թվականին, Նշանակվելով Նոր Զուղայի առաջնորդ, իր մի քանի աշակերտների հետ միասին Ամենափրկչյան վանքում ծավալում է հսկայական աշխատանք։ Նոր Զուղայում Կեսարացի վարդապետի ջանքերով բացվում է հոգևոր դպրոց, որը հաճախ հիշվում է նաև որպես համալսարան։ 1638 թվականին նա գլուխ է բերում նաև մի այնպիսի գործ, որը, ինչպես ասումբան Լեոն է ասում, «ավելի հրաշքի էր նման»։ Չգալու համար «հրաշքին» համապարհ նրա հիմնադրած տպարանի արժեքը, պետք է պատկերացնել ԺԷ դարի հետամնաց ավատատիրական Պարսկաստանը։ Հաշվի չառնելով ոչ մի դժվարություն, առանց Եվրոպան և Գոտենբերգի տպագրական մեքենաները տեսնելու, մեղմաշան աշխատանքի ջնորհիվ Խաչատուր վրդ. Կեսարացին և իր գործակիցները Ամենափրկչյան վանքի իրենց խուցերում փորագրում են հայերեն տառեր, շինում մամուլներ և երկար նախապատրաս-

տական աշխատանքից հետո 1638 թվականի մի գեղեցիկ առավոտ լույս աշխարհ են բերում իրենց ինքնաշեն տպարանի երախայրիքը՝ «Սաղմոսարան»-ը։ Այդ մասին Խաչատուր վրդ. Կեսարացին, մեծարելով իր ուսուցչին՝ Մովսէս Տաթևացի հայրապետին, գրում է. «...Եւ յաջորդեաց պաթոս նորա Տէր Փիլիպպոս ձեռնասուն աշակերտ իւր։ Եւ յաւուրս սորա եղև տպագրութիւնս ի քաղաքն Շոշ յանապատն Զուղայոյ, ի թոխն ՌԶԵԱ 1638 ձեռամբ նուաստ Խաչատուր վարդապետի Կեսարացոյ, որ տարի մի է եւ հինգ ամիս, որ պցայգ եւ պցերեկ անդադար աշխատիմք հանդերձ միաբան ոխտիւ, զի ոչ էմք տեսեալ ի վարպետէ եւ ոչ ունիմք ուսուցիչ, բայց միայն զՀոգին սուրբ եւ զիղձս եւ զկենդանի աղօթս հոգեւոր հօրն մերոյ գնացեալ առ Տէր»⁵։ Ճիշտ է, Նոր Զուղայի տպարանի մամուլիչների տակից դուրս եկած առաջին գիրքը անսահման ուրախության հետ նրա հրատարակիչներին մեծ մտահոգություն էլ բերեց, քանզի ինքնաշեն այդ տպարանի անդրանիկ հրատարակությունը ուներ տպագրական բավական թերություններ։ Անկեղծ ոգևորությամբ սկսված հրատարակչական գործը կատարյալ դարձնելու նպատակով Խաչատուր վրդ. Կեսարացին Եվրոպա է ուղարկում իր աշակերտներից Հովհաննէս վրդ. Զուղայեցուն։ Ինքը չսպասելով Հովհաննէս վարդապետին՝ նույն ջանասիրությամբ շարունակում է գրքեր տպելու գործը։ 1638 թվականից մինչև 1647 թվականը Նոր Զուղայում տպվում են՝

- 1.—Սաղմոսարան, 1638 թ.
- 2.—Հարանց վարք, 1641 թ.
- 3.—Խորհրդատետր, 1641 թ.
- 4.—Առենի ժամագիրք, 1642 թ.

Թեև այս հրատարակությունները պոլիգրաֆիական տեսակետից շատ պարզունակ էին և ոչ կատարյալ, բայց մեզ համար շատ թանկ են նրանք, որովհետև գալիս են հաստատելու հրատարակիչների ինքնամոռաց և անմնացորդ սերն ու պաշտամունքը հայ մշակույթի և այն ստեղծող բազմաբազմաբար ու բազմաչափ մեր ժողովրդի նկատմամբ։ Խաչատուր վրդ. Կեսարացին և իր աշակերտները, առանց վախենալու անհաղթահարելի թվացող դժվարություններից, ձեռք են պարունում Աստվածաշունչ մատյանի նման մի բարդ ու դժվարին հրատարակություն գլուխ բերելու գործին։ Մայր Աթոռը ուշի-ուշով հետևում էր Նոր Զուղայի տպարանի գործունեությանը։ Դժբախտաբար նրա հրատարակություն-

³ Տես Խաչատուր վրդ. Կեսարացու հրատարակած Սաղմոսարանի ինքնատպագրվող, Նոր Զուղա, 1638 թ.։

⁴ ՀՄՍՄ Մատենադարան, ձեռագիր 3480, էջ 262բ։ Այս մասին տես նաև Ա. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ տպագրական մտքի պատմության, հտ. Բ, Եր., 1959, էջ 167։

⁵ Տես Խաչատուր վրդ. Կեսարացու հրատարակած «Սաղմոսարանը», Նոր Զուղա, 1638 թ., Հիշատակարան։

ները իրենց որակով և քանակով չէին կարող բավարարել հայ գրքի նկատմամբ աճող այն պահանջը, որ նկատվում էր Հայաստանում: 1655 թվականին ս. Էջմիածնի հայրապետական գահին «նստալ Յակոբ Ջուղայեցին, այր սուրբ եւ ընտրեալ յար եւ նման մեծին Մովսէսի եւ Փիլիպպոսի»⁶: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը ժամանակակիցների կողմից ճանաչված էր որպես անապատական շարժման ընդերքից ելած եկեղեցական ամենակարևոր դեմքերից մեկը, որոնց գործունեությունը Հայոց եկեղեցու դավանաբանության անաղարտությունը պահպանելուց զատ կոչված էր գլխավորելու կրթական, գրահրատարակչական և լուսավորական գործը: Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը Մայր Աթոռում ուներ երևելի եկեղեցականների մի մեծ խումբ, որոնց Ստեփանոս Լեհացի վարդապետը հենակա կերպ է բնորոշում: «Երևելի վարդապետք քաջաբանք բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջ գիտունք եւ հմուտք,—որոնց թվում էր մեծահամբավ պատմաբան Առաքել վրդ. Դավրիժեցին,—քաջ ռաբունի եւ վիպասան, որ ժամանակագրությունս հայրապետաց եւ թագաւորաց գեղեցկայարմար բանիւք դրոշմեաց»⁷: ԺԷ դարի ժամանակագիրներից Դավիթ Բաղիշեցու բնորոշմամբ՝ Հակոբ Ջուղայեցու ժամանակ Մայր Աթոռի միաբանության անդամներից շատերը «...սինք եկելեցոյ եւ անօթք Հոգւոյն սրբոյ, անյաղջ փիլիսոփայք»⁸ էին ճանաչված: Հայոց Հայրապետը ընտրության լայն հնարավորություն ուներ այդքան հեղինակավոր միաբանության անդամներից մեկին Եվրոպա ուղարկելու՝ հայ գրքատպության գործով պաշտպելու համար: 1656 թվականին որոշակի հրատարակչական ծրագրով Եվրոպա է մեկնում Մայր Աթոռի միաբաններից Մատթեոս սրկ. Ծարեցին, որը Փիլիպպոս կաթողիկոսի կոնդակագիրն էր: Մատթեոս սարկավագը մեծ դժվարությունների գնով կարողանում է գլուխ բերել Հայոց կաթողիկոսի հանձնարարությունը՝ Ամստերդամում կազմակերպելով ժամանակակից հրատարակչական պահանջները բավարարող մի տպարան: Սակայն նա մահանում է առանց տեսնելու իր տպարանի երախտիրքը⁹: Բազմաթիվ պատրաստներ սպառնում են տպարանի դիմաց գրավել տպարանը: Երջա-

նիկ պատահականությամբ այդ օրերին Ամստերդամում էր գտնվում ոմն հայ առևտրական, Ավետիս Դձենցը, որը Ոսկան վրդ. Երևանցու եղբայրն էր: Տպարանի հետ կապված բոլոր պարտքերը վճարելով՝ Ավետիս Դձենցը տպարանը կոչում է ս. Էջմիածնի և Ուշի գյուղի ս. Սարգիս վանքի անունով, որտեղ այդ ժամանակ վանահայր էր իր եղբայրը՝ Ոսկան վրդ. Երևանցին: Այսպես, պատահականորեն փրկվեց հսկայական դժվարությունների ու տառապանքի գնով ստեղծված ս. Էջմիածնի անունով առաջին տպարանը, որին վիճակված էր այնքան ծավալուն և դրական դեր կատարելու մեսրոպատառ գրքերի բազմացման գործում: Մայր Աթոռի միաբան և Հայոց Հայրապետի ներկայացուցիչ Մատթեոս սրկ. Ծարեցու ձեռքով Ամստերդամում հիմնադրված տպարանը փաստորեն, Մայր Աթոռի և Հայաստանի առաջին տպարանն էր օտար հողում: Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիս տպարանում 1660—1686 թթ.-ին, շուրջ քսանվեց տարվա ընթացքում, լույս են տեսնում քառասուն անուն հայերեն գրքեր: Մատթեոս սրկ. Ծարեցու մահից հետո Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը տարակուսում է, թե ո՞վ սիսի Ամստերդամում փոխարինի Մատթեոս սարկավագին: Հենց այդ օրերին հայոց Հայրապետը ստանում է Ավետիս Երևանցի Դժենցի նամակը Ոսկան վրդ. Երևանցուն Ամստերդամ ուղարկելու մասին: Առանց երկմտելու կաթողիկոսը համաձայնվում է Ոսկան վարդապետի թեկնածությանը, մանավանդ որ այդ եկեղեցականն ուներ համապատասխան պատրաստություն Ամստերդամում շարունակելու այնքան լավ սկսված տպագրության գործը: «Իսկ վկին Ոսկան վարդապետն՝ որ եւ սա մի իսկ էր ի յիմաստնայեց աշակերտաց տեառն Խաչատրոյ մեծի վարդապետին. ի ժամանակս Յակոբայ Հայրապետի՝ որոյ հրամանաւ գնաց ի յԱմստերդամ... Ուր գնացեալ սա, երջանկափայլ վարդապետն Ոսկան, այնպէս վարմանալի եւ գեղեցկագոյն գիր յօրինեաց, ըստ որում եւ հաւաստեալ յայտնի իսկ է արդինք ի յՈսկան վարդապետի տպեալ Աստուածաշնչոյն, որ գրեթէ ոչ Վանանդեցոյնն, ոչ Մխիթարայ աբբային եւ ոչ Թուրջաճու եւ կամ թէ այլոց գրեանքն կարեն լինել աղախնեայք»¹⁰: Ոսկան վարդապետը մինչև Ամստերդամ մեկնելը նախապես պատրաստում էր Աստվածաշնչի համեմատական բնագիրը՝ Եվրոպայում տպելու համար: Ոսկան Երևանցի վարդապետը ս. Էջմիածնից մեկնեց 1662 թվականին: 1666 թ. իր հրատարակած Աստվածաշնչի

⁶ Դիան հայոց պատմության, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 52:

⁷ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագր. մղելի պատմ., գիրք Բ., Եր., 1959, էջ 164:

⁸ Դիան հայոց պատմության, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 52:

⁹ Տես Գարեգին Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958, էջ 99:

¹⁰ Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցու, Պատմ. Պարսից, Վարդապատ, 1905, էջ 121—122:

հիշատակարանում այդ առթիվ գրում է. «Ելեալ յերկրէ եւ յագգէ իմմէ, դիմեցի ի կողմանս Երուսիկոյ յաղագս տպման մատենիս այսորիկ»: Ոսկան վարդապետը Ամստերդամ մեկնելու ճանապարհին հասցրեց բանակցել մի քանի հայ վաճառականների հետ, որոնք խոստացան իրենց նյութական օժանդակությունը, եթե տպագրությունից ստացված օգուտները տրամադրվեն Մայր Աթոռին, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանին և ս. Սարգիս վանքին: Ոսկան վարդապետը, Ամստերդամ հասնելով, իր գործընկերների հետ մի քանի հայերեն գրքեր ևս տպեց (Շարակնոց, 1664—65 թթ., իր հեղինակած Քերականությունը, 1666 թ.), որոնք մի տեսակ փորձնական հրատարակություններ էին՝ նախապատրաստվելու համար Աստվածաշունչ մատյանի չքնադ աշխատարկությանը, որը տպագրական տեսակետից աննախադեպ մի երևույթ էր հայ իրականության մեջ: Ս. Էջմիածնի տպարանը Ոսկան վարդապետը Ամստերդամում պահեց մինչև 1669 թվականը: Աստվածաշունչի հրատարակությունից հետո Ամստերդամում երեք տարվա ընթացքում հրատարակիչ վարդապետը հասցնում է հրատարակել 11 անուն գրքեր ևս: Դրանք են՝ Գիրք աղօթից (1667 թ.), Աղօթամատուց (1667 թ.), Գիրք ս. Մաշտոցայ վրդ.-ի, Մաշտոց (1667 թ.), Վարդապետութիւն քրիստոնէական (1667 թ.), Նոր Կտակարան (1668 թ.), Տօմարաց գիրք (1668 թ.), Աղուեսագիրք (1668 թ.), Առաքել վրդ. Դավրիժեցի (1669 թ.), Տօնացոյց՝ երկու հրատարակություն (1669 թ.):

Այնուհետև սկսվում է Ոսկան Երևանցու տպարանի ողյսականը: Այն փոխադրվում է Լիվոռնո, այնուհետև՝ Մարսել:

Դժվար է գերազնահատել ս. Էջմիածնի անունը կրող տպարանի կատարած դրական ծառայությունները հայ տպագրության գործին: Ամփոփելով՝ ասենք, որ Ոսկան վարդապետը իր նվիրյալ գործունեությամբ մի նոր բարձունքի հասցրեց հայ տպագրության գործը: Ս. Էջմիածնի տպարանը Ոսկան վարդապետի ջանքերով առաջին հայ տպարանն էր փաստորեն, որ անընդմեջ գործեց շուրջ քառորդ դար՝ տալով շուրջ քառասուն անուն շատ կարևոր հրատարակություններ: Հետագա մեր տպագրիչների համար այս տպարանի հրատարակությունները դարձան ուղեցույց, որից սովորեցին հայ գիրքը գեղեցիկ տառերով և լավ ձևավորված վիճակում ժողովրդին հասցնելը: Ոսկան վարդապետն էր, որ գրքերի տպաքանակը 500-ից բարձրացրեց 3000-ի: Այս տպարանն էր, որ հրատարակեց ժամանակակից հեղինակների գործերը, որով ընթերցողները ավելի մոտ էին կանգնում ժա-

մանակակից հասարակական կյանքին: Վերջապես, այս տպարանն էր, որ առաջինը անփորձարձավ գրքերը նոր գրական հայերենով լույս ընծայելու կարևոր գործին:

Ոսկան վարդապետի մահից հետո ս. Էջմիածնի տպարանը Մարսելում դադարեցրեց իր գործունեությունը: Նրա աշակերտներից Մկրտիչը 1676 թվականին Չմյուռնիայում հիմնադրեց մի տպարան, որը նույնպես կոչվում էր ս. Էջմիածնի և ս. Սարգիս անուններով: Մատթեոս Վանանդեցին, որը Ոսկան վարդապետի աշակերտներից էր, իր մի քանի ազգականների հետ 1685 թվականին Ամստերդամում հիմնադրեց արդիական մի տպարան: Փաստորեն ս. Էջմիածնի տպարանից ձյուղավորվեցին երկու տպարաններ, որոնցից հատկապես Վանանդեցիներինը հսկայական հրատարակչական գործունեություն ծավալեց: Վանանդեցիները կատարելագործելով հրատարակչական գործը՝ այն բարձրացրին մի աստիճանով ևս: Նրանք էին, որ 1695 թվականին հրատարակեցին «Աշխարհացոյցը»: Վանանդեցիների տպարանը Ամստերդամում գոյատևում է մինչև 1717 թվականը, որից հետո պարտատերերը բռնագրավում են այն:

ԺԸ դարի սկզբից հայ տպագրիչների մոտ նկատվում է հայրենիքին էլ ավելի մոտենալու ձգտում: Հայ տպագրիչները հատկապես հաստատվում են Պոլսում, որտեղ, մինչև 1800 թվականը, տարբեր տպարաններում հրատարակվում են շուրջ 300 անուն հայերեն գրքեր¹¹: Հայ տպագրությունը հրատարակված գրքերի այս քանակով արձանագրում էր իր հերթական հաղթանակը՝ նպաստելով նաև հայ մշակույթի գանձարանում ձեռագիր վիճակում պահվող ազգային ու համաշխարհային արժեքները լույս աշխարհի հանելուն: Տպագրված հայերեն գրքերը պիտի օգնեին Մայր Աթոռին աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի հատվածներին էլ ավելի ամուր կապելու իր բուն արմատներին, ներարկելու նրա մեջ ազգային կենարան այն ավիշը, որն ընդունակ էր ապահովելու բացառապես միայն մեքրոպատառ գիրքը:

Ժամանակագրական կարգով՝ հերթը Մայր Աթոռի տպարանին է: Խախտելով ավանդական կարգը, մի քանի խոսքով ներկայացնենք Ռուսաստանի հայ գաղթօջախում ԺԸ դարի այն տպարանները, որոնց հիմնադրումը և ողջ գործունեությունը կապված է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի հետ: Ռուսաստանում առաջին հայկական տպարանը հիմնադրել է Նոր Զուղայեցի Գրիգոր Խալդարյանը, որը

¹¹ Տես Բ. Կորկոտյանի «Հայ տպագիր գիրքը Կ. Պոլսում, 1567—1850 թթ.», Եր., 1964:

առևտրական գրասենյակ ուներ Լոնդոնում: Նա իր խնայողությունների հաջմին Լոնդոնում հիմնում է հայկական տպարան: Առաջին գիրքը՝ «Դասանություն հալատոյ Հայաստանայց» հրատարակելուց հետո, 1780 թվականին, ստանալով Ռուսաստանի հայոց բազմաթիվ առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի սիրալիր հրավերը, 1781 թվականին տեղափոխվում է Պետերբուրգ՝ դառնալով Ռուսաստանում հայկական առաջին տպարանի հիմնադիր: Բոլորովին չնսեմացնելով Գրիգոր Խալաթյանի կատարած գործի մեծ կարևորությունը Ռուսաստանում հայկական առաջին տպարանի հիմնադրության գործում, սխալված չենք լինի, եթե հիմնադրի պատիվը տանք նաև Սիմեոն կաթողիկոսի աջակերտ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին, որը, օգտագործելով իր հսկայական հեղինակությունը, առաջին օրից բալոյապես և նյութապես պորավիզ կանգնեց Խալաթյան գրահրատարակչին: Այս տպարանը Պետերբուրգում իր գոյությունը պահեց ընդամենը ութ տարի, բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցում Հովսեփ արքեպիսկոպոսի հրամանով, բացի կրոնական, թարգմանական գրականությունից, հասցրեց հրատարակել նաև մեր հին և միջնադարյան հեղինակների՝ Եղիշեի, Ներսես Շնորհալու և այլոց գործերը: Դժբախտաբար, ինչպես հայկական մյուս տպարանները, Խալաթյանի տպարանը նույնպես շուտով հսկայական պարտքերի տակ ընկավ: Տպարանը հայկական համայնքը պիտի կորցներ, եթե չլիներ ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդի նյութական մեծ օժանդակությունը: Աստրախանի հայոց նյութական օգնությամբ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը տպարանը փրկեց պարտատերերից և Գր. Խալաթյանին առաջարկեց վերջնականապես այն փոխադրել Նոր Նախիջևան: Մինչ վերջինս պատրաստվում էր կատարելու իր մեծ բարերարի ցանկությունը, Պետերբուրգում հիվանդացավ և մահացավ: Հիմնադրի մահից քիչ անց Պետերբուրգից տպարանը փոխադրվեց Նոր Նախիջևանի ու Խաչ վանքը: Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, լինելով իր ժամանակի ամենաազդեցիկ կրոնական ու քաղաքական գործիչներից մեկը, չէր կարող աչքաթող անել լուսավորության ու մշակույթի տարածման այդ մեծագույն գործունեւ տպարանը: Նա մտադիր էր ու Ղազարի վենետիկյան միաբանության օրինակով իր հիմնադրած Նոր Նախիջևանի ու Խաչ վանքը դարձնել լուսավորության և մշակույթի կենտրոն: 1789 թվականին Խալաթյանի տպարանը հաստատվեց Նոր Նախիջևանում և կոչվեց Արղության արքեպիսկոպոսի անունով: Ժրաջան այս մեծ եկեղեցականը առաջին հերթին

տպարանը ապահովեց տնտեսապես: Նա մարդիկ և կոչեր ուղարկեց ամենուրեք, մինչև անգամ Հնդկաստան: Նրա կոչերին հընդկահայ մեծահարուստներ Մասեհ Բաբաջանյանը, Եղիա մահտեսի Հակոբյանը և ուրիշներ պատասխանեցին իրենց առատաբեր նվիրատվություններով և կտակներով: Նոր Նախիջևանի ու Խաչ վանքի տպարանը իր գոյության ընթացքում ունեցավ բազմաթիվ օգտակար հրատարակություններ: Վստահորեն կարելի է ասել, որ 1781 թվականի Պետերբուրգի առաջին տպարանը, որ 1789 թվականին տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան, ԺԸ դարի Արևելյան Հայաստանի հայության համար միակ լուսավոր երևույթը դարձավ 1771 թվականին Մայր Աթոռում հիմնադրված տպարանից հետո:

Հայ գրքի տպագրությունը սկսվելով և ճյուղավորվեց Հայրենիքից հեռու, օտար ափերում: Մայր Աթոռը հենց սկսվեց հանդես բերեց գործնական հետաքրքրություն հայ գրքի տպագրության գործում և ջանքեր չըթանայեց իր ներկայացուցիչների միջոցով կատարելության հասցնելու այն: Ս. Էջմիածինը, մտահոգված իր վավականների լուսավորության և հայ մշակույթի պարզացման գործով, սիտանական կազմակերպչական աշխատանք տարավ Եվրոպայի գանապան քաղաքներում իր հոգևոր ու աշխարհիկ ներկայացուցիչների անջափախնդիր աշխատանքով հրատարակված հայերեն գրքերը հայրենիք փոխադրելու՝ դրանով իսկ նախադրյալներ ստեղծելով հայրենիքում նոր դպրոցների և ապգի լուսավորության նոր կենտրոնների հիմնադրության համար: Տպագրված գրքերի առատությունը նպաստեց նաև Հայոց Եկեղեցու և ի մասնավորի ու Էջմիածնի համար լուսամիտ վանականներ պատրաստելու գործին: Մայր Աթոռի դպրոցական, մշակութային և հոգևոր դաստիարակության ծրագրերի իրականացմանը լավագույնս նպաստելու դիտավորությամբ Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը, ինչպես հաստատում է ԺԵ դարի ձեռագրերից մեկի հիշատակարանը, 1668 թվականին ու Էջմիածնում հիմնադրեց տպագիր գրքերի մատենադարան «Ընդ որս և մատենից գումարությունք ի մի ոչ սակաւ և նոցին խոկացողք և ի նոնյս պարապողք յոգնակ հանճարի»¹²:

Մոտավորապես երեք հարյուր տարի (1512—1800) հայրենիքից հեռու, բազում հայորդիների անշահախնդիր աշխատանքի.

¹² Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 981, էջ 502ա: Այս մասին տես նաև Աջ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմությունից, հատ. Բ, Եր., 1959 թ., էջ 169:

պրկանքների ու տառապանքի շնորհիվ հնարավոր եղավ հրատարակել շուրջ 1000 անուն հայերեն մատյան: Հասունացել էր հայրենիքում տպագրական մեքենաներ ունենալու խնդիրը: Նախախնամության կամքով 1763 թվականին Լուսավորչի գահին է բազմում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, որին պատկանում է Հայաստանում առաջին տպարանի և թղթի գործարանի հիմնադրի մեծ պատիվը:

Այն, ինչ երեք հարյուր տարիների ընթացքում չհաջողվեց իրագործել նախորդ հայրապետներին, փայլուն կերպով իրականացրեց Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, որի մոտ, ինչպես հաստատում է Օրմանյան սրբապանը, «Այդ միտքը հղացած էր, երբ կաթողիկոսանային քսան տարի առաջ, տակավին սարկավազ՝ Հնդկաստանի նվիրակությունը կկատարեր»¹³: Սիմեոն կաթողիկոսը, ստանալով մատրասաբնակ Գրիգոր Միքայելյան Զակիկյանցի նյութական նվիրատվությունը (3106 ոսկի) Մայր Աթոռի բակում կառուցում է հասուն տպարանի շենք: Նորաբաց տպարանը անվանվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Քիչ անց մեծանուն հայրապետը կառուցում է նաև թղթի գործարան, որը ողջ Անդրկովկասում առաջինն էր: «Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիքն, հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմեոնի Սրբապան Կաթողիկոսին Երեւանցոյ, արդիամբ Զուղայեցի եւ Հինդ բնակեալ բարեսլաշտօն Գրիգոր աղային Զաքիկենց ...թուին ՌՄԻ (1771)»: Առաջին գիրքը, որ Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսավ 1771 թվականին, Սիմեոն կաթողիկոսի հեղինակած «Փռքիկ

Տաղարան» գիրքն էր: Մինչև դարի վերջը Մայր Աթոռի տպարանից դուրս եկավ 12 անուն գիրք: Ճիշտ է, համեստ է այս թիվը, բայց դրանով հիմք դրվեց հայրենիքում գլոբալ տպարանի գործի հետագա բուռն զարգացմանը: Ասենք նաև, որ Սիմեոն կաթողիկոսից հետո ս. Էջմիածնի տպարանը մի քանի հայրապետների կողմից նորոգվել է, կամ նոր մեքենաներ են տեղադրվել այնտեղ:

Տպագիր հայ գրքի անցած տատասկոտ, դժվարին, բայց փառքի ճանապարհը, որն սկսվեցավորվեց 1512 թվականին Վենետիկում, հասավ հայրենիք, ս. Էջմիածին 1771 թվականին: Հավետ հարգանքի ու մեծարանքի արժանի համեստ մեր հրատարակիչները, Մայր Աթոռի և նրա գահակալների օրհնությամբ, արին անհնարինը հայ հրատարակչական գործի ծաղկման համար՝ նվիրելով հոգեմաշ այդ աշխատանքին իրենց առողջությունը, նյութական հնարավորությունները, ջատ հաճախ նաև ամենաթանկը՝ կյանքը: Նրանք իրենց հրատարակած մեծապատիվ գրքերով ոչ միայն նպաստեցին ազգի լուսավորության և մշակույթի զարգացման սրբազան գործին, այլև խավարի ու հոգևարքի մեջ գտնվող մեր ժողովրդին ներշնչեցին հավատք իր լուսավոր գալիքի նկատմամբ: Հավերժ փառք անցյալի մեր հրատարակիչներին և հավերժական Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնին, որ այնքան իմաստուն կերպով կապակերպեց հայ մշակույթի հոյժ կարևոր այդ բնագավառը՝ հայ հնատիպ գրքի հրատարակության գործը, որը նախադրյալներ ստեղծեց հայ մշակույթի հետագա արագ և բուռն ծաղկման համար:

¹³ Մաղաքիա արքեպիս. Օրմանեան, Ազգապատում, Դեյրուք, 1960, սյունակ 3099:

ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

